

OSMANLI MODERNLEŞMESİNDE EĞİTİM FAALİYETLERİ

PROF. DR. RAHMI DOĞANAY*

Giriş

Osmanlı Devleti çağdaşları ile rekabet edemediğini fark ettiğinde, öncelikle geleneksel bazı düzenlemelerle rekabet gücünü yeniden kazanmak istediyse de bunda başarılı olamadığını gördüğü denemelerden sonra, Avrupa'yı model olarak aldı ve Avrupai usulle rekabet gücünü oluşturmak istedi. Bu çerçevede öncelikle askeri alanda başlatmış olduğu yeniliklerden istediği sonucu alamamış, idari ve mali yeniliklere yönelmişti. Bu alanlarda yapılan yenilikler de devleti eski görkemli günlerine döndürememiş, Osmanlı yöneticileri Avrupa'nın bilim ve teknolojiye gerçekleştirdiği atılımı ve Osmanlı Devleti'ne karşı elde ettiği üstünlüğün bundan kaynaklandığını fark etmiş, gecikmeli de olsa eğitim-öğretim faaliyetlerinde de Avrupai tarzı benimsemişti.

Bu konudaki ilk girişimler de askeri teknik ve meslek okulları açılması olmuştu. 1773'te Mühendishane-i Bahri-i Hümayun (Denizcilik Okulu) ve 1793'te Mühendishane-i Berri-i Hümayun (Karacılık Okulu) açılmış olsa da, eğitim alanında Osmanlı geleneksel yapısındaki köklü değişimler II. Mahmut döneminde başlamış ve Tanzimat dönemiyle önemli gelişmelerin yolu açılmıştır.

* Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Dekanı.

1834'te açılan Mekteb-i Fünun-ı Harbiye, 1826'da kaldırılan yeniçerilerin yerine eğitilmiş askerî birliklerin oluşturulmasına yönelik Sıbyan Bölükleri'nin eğitimi ile ilgili okul olarak açılmıştı.

II. Mahmut Dönemi

II. Mahmut dönemi, Osmanlı'nın Batılılaşma sürecinde önemli bir dönüm noktasıdır. Osmanlı yenileşme çabalarının geleneksel ve yüzeysel karakteri yerine, köklü sosyal, kültürel ve yapısal değişimlerin cesaretle uygulanmaya başlandığı dönemdir. Avrupa'yı Avrupa yapan değerlerin fark edildiği, Avrupalılaşma hedefinde bunların temel unsurlar olduğunun kavrandığı dönemdir. Dolayısıyla yapılan ıslahatlar da bu anlayış içinde ortaya konmaya çalışılmış, eğitim konusunda da bir öncelik gözetilmiştir.

II. Mahmut, İstanbul ile sınırlı da olsa ilköğretimi zorunlu hâle getiren padişah'tır. 1824 yılında yayınladığı fermanla çocukların eğitilmesini, çıraklığa verilmeden önce dinini, diyanetini öğrenmesi gerektiğini emretmişti.¹ Ancak ilköğretimin verildiği Sıbyan mektepleri, günlük ihtiyaçlara karşılık verecek bir rol alamadı. Camilerin himayesindeki bu okullarda Kuran öğretmenin ilerisine geçilemedi.² 1838'de Arapça ve Türkçe okutmak ve öğretmek üzere rüştiyelerin açılması planlanmış olmakla beraber, uygulama ancak 1847'de gerçekleşti. 1838 ve 1839'da bu işlevi yerine getirecek Mekteb-i Maarif-i Adliye ve Mekteb-i Ulum-ı Ebediye adlı okullar açıldı.³ O zamana kadar usta çırak ilişkisiyle sürdürülen okuma yazma eğitimi, bu okullara aktarıldı.

1833'te Hariciye Nezareti'nde açılan Tercüme Odası, dil bilenlerin bilmeyenlere Batı dillerini öğreteceği ve yabancı dilde eserlerin tercüme edileceği okul görevini üstlendi. Zamanla başka nezaretlerde de tercüme odaları kuruldu. Buralarda da yine usta çırak usulü uygulanıyordu. 1834'te kurulan Mekteb-i Ulum-ı Harbiyye, hem ordu hem de eğitim açısından önemli bir gelişme oldu, ancak bu okul da modern eğitim sistemi vermektense daha çok, geleneksel yapının ve anlayışın gölgesinde kaldı.

Müslümanlardan Tabip ve cerrah yetiştirmek üzere, 1827'de açılan Tıphane-i Amire ve Cerrahhane-i Mamure için de aynı durum söz konusuydu. Tıbbiyede eğitim Fransızca, Cerrahhanede Türkçe yapılıyor; Arapça, Türkçe, Fransızca, imla, kitabet, ilaçların ve hastalıkların Arapça ve Türkçe adları öğretiliyordu. Boş zamanlarda din dersleri, cerrahlık uygulamaları, Fransızca Anatomi ve Tıp bilimi işleniyordu. Yetenekliler seçilip cerrahi uygulama yaptırılıyordu. Okulda ders veren yabancı hocalar da vardı.⁴

1834'te açılan Mekteb-i Fünun-ı Harbiye, 1826'da kaldırılan yeniçerilerin yerine eğitilmiş askerî birliklerin oluşturulmasına yönelik Sıbyan Bölükleri'nin eğitimi

ile ilgili okul olarak açılmıştı. Bu okulun açılışı ile Sultan II. Mahmut bizzat ilgilenmiş ve Mekteb-i Harbiye kurulmuştu. Harbiyede de sınıf usulü değil, medreselerdeki kitap usulü uygulanıyordu. İlk 8 kısım ilkokul ve 9. Kısım ortaokul, kısmi olarak lise seviyesini karşılamaktaydı.⁵ Tanzimat döneminde (1845) Harbiye öğrencileri bir bölümü subay yetiştirilmek üzere Mekteb-i Ulum-ı Harbiye'ye, bir bölümü de ilk ve ortaöğretim yapan Mekteb-i Fünun'a sınavla ayrılmaya başladılar. Harbiye 1848'de ilk mezunlarını verebildi.

1834'te, Mehteran'ın yerine, ordunun ihtiyacı için yeni bir mızıka takımı oluşturulması amacıyla, Avrupalı usulde Mızıka Mektebi de açıldı.⁶

II. Mahmut Döneminin önemli bir eğitim hamlesi de Rüşdiyelerin açılmasıdır. Bu okulların isim babası da II. Mahmut'tur.⁷ Açılan askeri okullara gelen öğrencilerin alt yapı yetersizliği, bu okullarda okuma yazma öğretmek gibi işler için bile zaman harcanmasına sebep oluyordu. Sibyan mekteplerinin müfredatının yapılandırılması konusunda da medreselilerin muhalefeti ile karşılaşılıyordu. Dolayısıyla genelde olduğu gibi, yöneticilere bu tepkiyi kırmak yerine, Sibyan mektepleri ile askeri okullar arasında Rüşdiyelerin kurulması daha kolay görünmüştü. Bu da Osmanlı'nın son döneminde Mektepli-Medreseli kavgasına sebep olmuştur.

Sibyan Mekteplerini anaokulu, Rüşdiyeleri de ilkokul karşılığı olarak değerlendirenler olduğu gibi, Sibyan Mekteplerini basit düzeyde eğitim veren ilkokullar, Rüşdiyeleri de bunların biraz üst düzeyi olarak gören değerlendirmeler vardır.⁸ 1839'da İlk açılan iki Rüştiye mesleki eğitim amacıyla açılan, Mekteb-i Maarif-i Adliye ve Mekteb-i Ulum-i Ebediye'dir. Bunlardan ilki sivil memur yetiştirme amacıyla, ikincisi de yazı yazma, bir konuyu kaleme alma becerisi öğretmek üzere kurulmuşlardır. Genel rüştiyelerin yaygınlaşması Tanzimat döneminde olacaktır.

II. Mahmut ile ilgileri ya da resmîyet açısından pozisyonları görülmeyen, ancak Osmanlı'da pozitif bilimlerin önemini anlayan bir sivil toplum örgütü olarak faaliyetlerde bulunan, Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi⁹ de fikri anlamda modernleşme sürecine katkıda bulunmuştur diyebiliriz. İsmail Ferruh Efendi, Şanizade Ataullah Mehmet Efendi, Melekpaşazade Abdülkadir Bey, Kethüdazade Mehmet Arif Efendi gibi tarihi şahsiyetlerin bulunduğu Cemiyet, Osmanlı'nın pozitif bilim anlayışının gelişmesine katkıda bulunmuştur.

Osmanlı'da pozitif bilimlerin önemini anlayan bir sivil toplum örgütü olarak faaliyetlerde bulunan, Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi de fikri anlamda modernleşme sürecine katkıda bulunmuştur.

Tanzimat Dönemi

Tanzimat Dönemi, Osmanlı Devleti'nin kurtulması konusunda yapılanlar ve yapılacaklar konusunda kesin ve net bir tercihin ortaya konulduğu dönem olmuştur. Avrupa model olarak alınmış, Avrupai usul ve tarzda yapılanma kararlılığı gösterilmiştir. Avrupa'nın ilim ve fenni yanında, sosyo-kültürel değerleri, hukuk ve idare anlayışı Osmanlı'da ikame edilmeye çalışılmıştır. Bu yaklaşımda Osmanlı yöneticilerinin iradeleri dışında, Avrupalıların baskıları ve talepleri de etkili olmuştur. Ayrıca teorik olarak yapılan düzenlemelerin karşısında yerli bir muhalefet de olmuştur. Yeni kurumlar, anlayışlar ikame edilmeye çalışılırken, eski kurumlara dokunulmamış olması, birtakım çatışma unsurlarını da beraber getirmiştir.

Eğitim alanında da yeni ve modern tip okullar açılıp, kurumlaşma sağlanmaya çalışılırken, geleneksel eğitim kurumlarının faaliyetleri sürdürülmüş, birbirine karşı, hatta düşman zihniyetlere sahip nesiller yetişmiştir. Mektepli-Medreseli kavgası bu oluşumun bir sonucudur. Yeni yapılanmaya gidilirken, mazi ve dini ananelerle ilgiyi kesmek, medreseleri kapatmak, hatta ıslah etmek cesaretini göstermeden onların yanında, hatta etkisi altında sınırlı sayıda Avrupai mektepler açmakla yetinilmişti.

XIX. Yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'nin eğitim kurumları medreseler, Sıbyan mektepleri ve Saray'daki Enderun idi. Mühendishane-i Berr-i Hümayun, Mühendishane-i Bahr-i Hümayun, II. Mahmut döneminde açılan Mekteb-i Tıbbiye ve Mekteb-i Harbiye gibi meslek okulları da bunlara eklenmişti.

Tanzimat Döneminde eğitim faaliyetlerine yoğun olarak yönelinmesi, Sultan Abdülmecid'in 1845 tarihli fermanı ile başlamış ve 1846'da Mustafa Reşit Paşa'nın sadrazamlığa gelmesiyle yoğunlaşmıştır. Abdülmecid fermanında; halkın cehaletinin giderilmesi için eğitilmesi, her seviyede eğitim ve mesleki eğitimin ele alınması, dini eğitim yanında dünya için de geçerli bir eğitim verilmesi, ülkenin uygun olan her yerinde okullar açılmasını emretmiştir.¹⁰

Mustafa Reşit Paşa ise; Avrupa tarzında kurulacak okullarla gerçekleştireceği reformlar için, Avrupa'da yetişen ve yetişecek gençlere güveniyordu. Abdülmecid de bu hamleleri destekliyordu. Amaç; toplumun eğitilmesi, memur ihtiyacının karşılanması, devlet-halk ilişkisinin kurulması, eğitim konusunun devletin resmi görevleri arasında yer alması, Müslim-gayrimüslim cemaat ve vakıf okullarının yerini devlet okullarının almasıydı. Bu çerçevede, aşamalı bir yapılanma ile ilk kademe okullarından sonra orta öğretime geçilmiş ve Rüştiyeler açılmıştır. Kız okulları için muallimeler eğitim hayatına girmiştir ki, kızların eğitimi konusu da gündeme gelmiştir.

Tanzimat döneminin eğitim politikalarında genel olarak Osmanlılık siyasetine yönelik beklentiler öncelik almıştır. Yeni okulların açılması, Müslim-gayrimüslim herkesin Osmanlılık şuurunu kazanması umut edilmiştir. Açılacak rüştiyelerde Osmanlı cemaatleri ve milletleri kaynaştırılacak,¹¹ Batı tipi eğitimle bilgili birikimli uzmanlar yetiştirilecek, Avrupa ile oluşan gelişmişlik farkı ortadan kaldırılacaktır.

Tanzimat döneminde, genellikle alt düzey ilköğretim okulları sayılabilecek Sıbyan Mektepleri ile ilgili ıslah çalışmaları yapıldı. Öncelikle Muvakkat Maarif Meclisi ve Meclis-i Maarif-i Umumiye tarafından bazı kararlar alındı. Eğitimin ıslahına mahalle mekteplerinden başlanması, hocaların yeterliliğinin denetlenmesi, sınıf ve sınav usulünün getirilmesi istendi. 8 Nisan 1847 tarihli talimatname¹² ile Sıbyan mekteplerinde yeni bir anlayış ve yapılanma sağlanmaya çalışıldı.

Talimatta Sıbyan mekteplerinin öğretim süresi 4 yıl olarak belirlenmişti. Rüştüyelere öğrenci yetiştirecekti. Böylece kademeli eğitim ve kademeler arasında dereceli bir uyum sağlanmış olacaktı. Türkçe derslerinin ağırlığı arttırıldı. Okuma ve yazma aynı oranda önemsendi. Devam zorunluluğu getirildi.

Ders araç-gereçleri, siyah taş ve divit okullara devlet tarafından sağlanacaktı. Saygı için Kuran ayetleri bu taşta(tahta) yazılmayacaktı.

Öğrenciler bilgi düzeyine göre derecelendirilse de, sınıf geçme yoktu ve 4. Yıl sonunda bitirme sınavı yapılyordu. 4-5 yaşına giren çocuklar velisi istediği takdirde okula gelebilirdi. 7 yaşına gelen çocukların okula gelmesi mecburiydi ve ilgili memurlar ve mahalle imamaları bunların takipçisiydi. Okula gitmeyen çocuklar için veliler cezalandırılırdı. 7 senede okulu bitiremeyen öğrenciler velileri tarafından okuldan alınabilirdi.

Falaka yasaklanmıştı. Hoca söz, jest ve mimikleriyle öğrenciyi uyaracak, velisinin izniyle dövebilecekti. Ödül sistemi de devreye girmişti. Hocalar konusunda geleneksel yapı devam etmektedir. Ancak müfettişlikler kurulmuş, ücretler velilerce eski usul karşılanırken, bahşiş kabul etmeyecekler ve fakirlerden para istemeyeceklerdi.

İlköğretimde daha ileri ve önemli gelişmeler, 1869 yılında çıkarılan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile sağlanmıştır. Bu nizamnamede Sıbyan Mektepleriyle ilgili olarak: her mahalle ve köyde en az bir sıbyan mektebi bulunması; Müslim ve gayrimüslimlerin karışık yaşadığı yerlerde her cemaat için ayrı mektep olması; masrafların halk tarafından karşılanması; öğretmen atamalarına bazı kıstaslar getirilmesi; sürenin 4 yıl olması; Hristiyan okullarında kendi dillerinin ve Osmanlı tarihinin kendi dilleriyle okutulması; kızların 6-10 ve erkeklerin 7-11 yaşlarının okul çağı olması; devam zorunluluğu; öğrenci ve veliler için öngörülen cezalar; ayrı okulları yoksa kız ve erkeklerin aynı okula gideceği ancak ayrı oturacağı; kız mekteplerinin

Tanzimat döneminin eğitim politikalarında genel olarak Osmanlıcılık siyasetine yönelik beklentiler öncelik almıştır. Yeni okulların açılması, Müslimgayrimüslim herkesin Osmanlılık şuurunu kazanması umut edilmiştir.

Tanzimat döneminde ortaöğretimde de döneme ve şartlara göre devasa sayılacak gelişmeler yaşandı. Öncelikle, ilk zamanlarda ilkokul üstü hazırlık olarak tasarlanan Rüştiyeler ortaokul statüsüne getirildi. Rüştiyelerin dışında, ortaöğretim statüsünde İdadiler ve Sultaniler açıldı.

hocalarının bayan olacağı, belirtilmişti.¹³ İlköğretim zorunluluğu 1876 Anayasası'nda da yer almıştı.

Yapılan ve önemsenmesi gereken bu atımlara rağmen, okutulan dersler (elifba, Kur'an-ı Kerim, Tecvit, Ahlak, İlm-i hal, yazı talimi, Fenn-i hesap, Osmanlı tarihi, Coğrafya, Nafia) bakımından hala geleneksel eğitim yaklaşımından çok uzaklaşamadığı görülmektedir. Okulların ve öğretmenlerin masraflarının halk tarafından karşılanmasının da mekteplere ilgiyi olumsuz etkilediği söylenebilir.

Tanzimat döneminde ortaöğretimde de döneme ve şartlara göre devasa sayılacak gelişmeler yaşandı. Öncelikle, ilk zamanlarda ilkokul üstü hazırlık olarak tasarlanan Rüştiyeler ortaokul statüsüne getirildi.¹⁴ Rüştiyelerin dışında, ortaöğretim statüsünde İdadiler ve Sultaniler açıldı.

1847'de ilki açılan, müfredat ve öğrenim süresi bakımından değişikliklerin yaşandığı Rüştiyelerde, 1848'den sonra Farsça, Coğrafya ve geometri gibi dersler müfredata dâhil edilmiştir. 1867'ye kadar sadece Müslüman çocukların alındığı bu okullara, bu tarihten itibaren gayrimüslim

çocukları da alınmaya başlanmıştır. 1852'de İstanbul'da 12, 1874'te 18 Rüştiye vardır. 1848'de açılan Darülmualimin-i Rüşdi mezun verdikçe rüştiyelerin sayısı artmış, taşrada da yaygınlaşmıştır. 1858'de İstanbul'da ilk kız rüştiyesi açılmıştır. Ancak kız rüştiyelerinin açılmasıyla ilgili hukuki düzenleme 1869 Maarif Nizamnamesinde düzenlenmiştir. Özellikle taşrada öğretmen bulma zorluğu kız rüştiyelerinin gelişmesini yavaşlatmıştır.

Tanzimat'ın 40 senelik uygulamasında, eğitimde büyük bir gelişme olmamış, çeşitli seviyeden okullar Tanzimatçıların isteklerine ve ihtiyaca uygun olarak çoğalmamıştır. Yine de yapılan çalışmalar göreceli de olsa bir yoğunlaşma göstermiş, sayısal bakımdan yeterli olmamakla birlikte dikkat çekici bir artış olmuştur. 1858'de 43 olan rüştiye sayısı 1867'de 108 olmuş, öğrenci sayısı da 3371'den 7830'a ulaşmıştır. 1868'de Fransızların ısrarı ile Fransızca öğretim veren Galatasaray Sultanisi, 1872 yılında da Darüşşafaka Lisesi öğretime başlamıştır. Bu liselerin öğrencileri yetim Müslümanlar olmuşlardır. 1870'lerde rüştiyelerin sayısı daha da artmış, 1877'de rüştiye sayısı 423'e öğrenci sayısı da yirmi bine ulaşmıştır.¹⁵ Tanzimat sürecinde sağlanan bu gelişme önemliyse de, gayrimüslim ve yabancı okullara ve öğrenci sayısına göre oldukça düşük bir sayıdır.

Rüştiyelerin askeri, mülki gibi kendi içinde ayrımlara tabi tutuldukları da

görülmektedir. Askeri rüştiyeler yüksek askeri okullara kaynak oluştururken, mülki rüştiyelerin mezunları daha çok kalem memuru olarak istihdam edilmişlerdir. 1870'lerden itibaren askeri rüştiyelerin sayıları artmış, ne var ki; ordu içinde alaylı-mektepli kavgası da başlamıştır.

Osmanlı eğitim sisteminde yer alan İdadiler, önceleri Harb Okulu ve Askeri Tıbbiye için öğrenci hazırlayan hazırlık sınıflarıdır. 1845'te ordu merkezleri ve Bosna'da açılmıştır. Programları rüştiyelerden çok farklı olmayıp, 11-14 yaş arası çocuklar ilk üç sınıfı mahallerinde ve son sınıfı da İstanbul'da beraber okurlardı.¹⁶ 1864 yılında orduya kurmay sınıfı (Erkan-ı Harb) eklendi. 1862'de,

gençlere askeri teknikerlik ve genel bilgilerin verildiği Tophane İdadi Bölükleri oluşturuldu. Bu okulların tümünde Fransızca yabancı dil olarak okutuldu.¹⁷

İstanbul'da açılan ilk idadi, (1845) Mekteb-i Fünun-ı İdadi'dir (Kuleli Askeri İdadisi). Yine Bursa'da Işıklar Askeri idadisi kurulmuştur.

1869 Maarif Nizamnamesi'nde bunlar için yapılan düzenlemeyle; rüştiyelerden mezun olan Müslim ve gayrimüslim çocuklarının eğitim yeri olarak tanımlanmışlardır. 1000 haneden fazla ve stratejik öneme sahip her kasabada açılacaklardır. Okulların yapımı, masrafları, öğretmen maaşları Vilayet maarif İdaresi sandığından karşılanacaktır. Her idadi için 6 öğretmen ve yıllık 80 bin kuruş tahsisat ayrılacaktır.¹⁸

İdadilerin öğretim süresi üç yıldır ve müfredatına Türkçe kitabet, Osmanlı Kanunları, Mantık, Coğrafya, Genel Tarih, Cebir, Hesap ve Defter Tutma, geometri, Hikmet-i Tıbbiye, Kimya ve Resim gibi dersler dâhil edilmiştir.¹⁹ İleriki dönemlerde Arapça, Farsça, Almanca, jimnastik, trigonometri gibi dersler de müfredata girmiştir. Böylece pozitif bilimler daha ağırlıklı olduğu bir eğitime geçildiği görülmektedir.

Tanzimat döneminin eğitim faaliyetleri içinde yüksek öğrenim konusu da ele alınmıştı. Avrupa'nın bilimsel atılımlarının yakalanabilmesi ve çağdaş, bilimsel gelişmelerin gerçekleştirilebilmesi de bir ölçüde yüksek öğrenimle sağlanabilirdi. Avrupai tarzın benimsenmesi ve Avrupa'nın model alınması kaçınılmaz olarak Avrupa kültür ve medeniyetini, hatta onun üstünlüğünü de kabul etmek demektir. Gerçekleştirilen çalışmalar, bu yönüyle muhafazakâr çevrelerin muhalefetiyle karşılaşsa da, yöneticilerin modernleşme konusunda olabildiğince kararlı davrandıkları görülmektedir.

Tanzimat döneminin öne çıkan yüksek öğretim kurumlarının ilki Darülfünun'du. Kurulması kararı 1848'de alınmış ve binasının temeli aynı yıl

Avrupai tarzın benimsenmesi ve Avrupa'nın model alınması kaçınılmaz olarak Avrupa kültür ve medeniyetini, hatta onun üstünlüğünü de kabul etmek demektir.

Darülfünun, Müslim ve gayrimüslim tebaanın birlikte okuyacağı, kazanacakları ortak bilgi ve kültürle ayrılıkların törpüleneceği, devlet kademelerinde görev alarak batılılaşma çabalarına katkıda bulunacağı düşünülen, yatılı bir okuldu.

içinde atılmış, ancak açılışı 1863'te yapılabilmmişti. Darülfünun, Müslim ve gayrimüslim tebaanın birlikte okuyacağı, kazanacakları ortak bilgi ve kültürle ayrılıkların törpüleneceği, devlet kademelerinde görev alarak batılılaşma çabalarına katkıda bulunacağı düşünülen, yatılı bir okuldu. Bu okula, medreselerden bağımsız, dini geleneklerden uzak, modern bir üniversite eğitimi atfedilmişti.²⁰ Ancak Darülfünun'a öğrenci yetiştirecek okulların Rüştiyeler olduğu düşünüldüğünde, bahsedilen amaçlara hizmet edecek, modern anlamda bir yüksek öğretim kurumu olması zayıf ihtimaldi ve olamadı da.

Darülfünun'un öğretime başladığı 1863 yılında, halka açık konferanslar şeklinde dersler verildi. Devlet erkânından kişiler de bu derslere katılarak ilgi arttırılmak istendiyse de başarılı olunamadı. Medreselilere alay konusu oldu. 1865'te taşındığı yeni binası ve kütüphanesinin yanması

sonucu Darülfünun kapandı.

1869 maarif Nizamnamesinde İstanbul'da bir Darülfünun kurulması konusu yeniden gündeme alındı. Nizamnameye göre;²¹ okulun eğitim süresi 3 yıl olacak, Hikmet ve Edebiyat, İlm-i Hukuk, Ulum-ı Tabiiye ve Riyaziye bölümlerinden oluşacaktı. Müderris olacak öğrenciler 4 yıl okuyacaktı. Dersler halka da açık olacaktı.

Darülfünun'da derslerin halka açık olması, yüksek öğretim kurumları için yaygın bir uygulama olmasa da, Osmanlı ıslahatçıları, böylelikle modernizasyona ve çağdaşlaşma çabalarına olabildiğince geniş bir taban oluşturmayı düşünmüş olmalıydı.

1870 yılında açılan Darülfünun'un ilk müdürü Hoca Tahsin Efendi olmuştu. Tahsin Efendi, Avrupa'da pozitif bilim okumuş birisiydi. Öğrencileri sınavla seçilen Darülfünun, öğrencilerinin çoğunun Ulema talebesi olması dolayısıyla Ramazan ayı boyunca eğitime başlayamadı. (Öğrenciler cerre çıkmıştı.) Tahsin Efendi, Cemalettin Afgani, Aristokli Efendi gibi şahsiyetlerin konferansları olduysa da, muhafazakârların muhalefeti okulu bir kez daha sekteye uğrattı. Afgani, yurt dışına kaçtı, Tahsin Efendi müdürlükten uzaklaştırıldı.²² 1874-1875'te Mekteb-i Sultani içinde bu minvalde bir okul açıldı. Gelişmeler gösteriyor ki; pozitif bilimler ağırlıklı eğitim öğretim için Osmanlıda hala uygun bir alt yapı yoktu. Medreselilerin muhalefeti, yöneticilerin ve bazı aydın görüşlü insanların iradelerini aşıyordu. 1882'de bu girişim de başarısızlıkla sonuçlandı.

Tanzimat döneminde yapılacak yeni düzenlemelerin eski ve geleneksel düşünceye sahip kadrolar tarafından yürütülemeyeceği gerçeği anlaşılmış, yenilikleri gerçekleştirecek kişilerin yetiştirilmesi konusuna da eğilinmiştir. Bu çerçevede; yüksek okul niyetine Mekteb-i Mülkiye ve Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye açılmıştı. Mekteb-i Mülkiye 1859'da, kaymakamlık ve müdürlük gibi idari işlerde istihdam edilecek elemanlar yetiştirmek üzere kurulmuştu. Eğitim süresi 2 yıl olarak belirlenen okula, yetenekli kâtipler ve medrese öğrencileri arasından öğrenci alınmıştır. 1861 yılında öğrenim süresi 4 yıla çıkarıldı ve müfredatına Genel Devletler Hukuku, Defter ve Muhasebe Usulü, Fransızca gibi dersler eklendi.²³ Daha sonraları Rüştiyelerden de öğrenci almaya başlayan okulun mezunları, İdadilerde yöneticilik ve öğretmenlik görevleri de almışlar, modern düşünceli insanların yetişmesine katkı sağlamışlardır. Bu yönüyle Mülkiye Mektebi, Türk eğitiminde aydın öğretmen ve yönetici kaynağı olmuştur.

Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye ise, sivil tıp okuludur. 1867 Mayıs ayında Askeri Tıbbiye içinde kurulmuştur. Askeri Tıbbiye öğrencilerinden ve taşradan gelenler arasından öğrenci seçilmiş, mezunları belediye tabipliği gibi görevlere tayin edilerek teşvik edilmiştir. 1872'de kendi binasına taşınmış ve müstakil bir okul olmuştur.²⁴

Mekteb-i Mülkiye ve Mekteb-i Tıbbiye mezunları, Tanzimat eğitim politikasının ürünleri olarak, Meşrutiyet ve sonraki dönemlerde idare ve tıp alanlarından başka, Türk fikir hayatına da katkıda bulunmuşlar, bir ölçüde Osmanlının yeni ve yerli entellektüel sınıfını oluşturmuşlardır.

Osmanlının çağdaşlaşma yolunda geleneksel yaklaşımlardan uzaklaştığı, Avrupalı usulü kesin tercih olarak kabul ettiği Tanzimat döneminde, çok planlı ve programlı olmasa da mesleki ve teknik eğitim konusuna eğildiği de görülmektedir. Ziraat, ormancılık, memur ve öğretmen yetiştirilmesi alanlarında okullar açıldı.

1847'de Ziraat Talimhanesi açıldı. Müslim ve gayrimüslimler bu okula devam edebilecekti ve Amerikalı, Fransız, Ermeni uzmanlar ders verecekti. Müfredatında aritmetik, coğrafya, geometri, fizik, yol ve köprü yapıcılığı, baytarlık, botanik ve toprak bilgisi, tarım ve bahçivanlık gibi dersler vardı.²⁵ Okul, 4 yıl sonra eleman yetersizliğinden kapandı.

Mekteb-i Mülkiye ve Mekteb-i Tıbbiye mezunları, Tanzimat eğitim politikasının ürünleri olarak, Meşrutiyet ve sonraki dönemlerde idare ve tıp alanlarından başka, Türk fikir hayatına da katkıda bulunmuşlar, bir ölçüde Osmanlının yeni ve yerli entellektüel sınıfını oluşturmuşlardır.

1848 yılında, Darülmuaallimin-i Rüşdi adıyla Fatih'te ilk öğretmen okulu açıldı. Dönem içinde birkaç kez Maarif Nazırlığı da yapmış olan Kemal Efendi bu işe öncülük etmişti. Okulun muhiti, öğretmenleri ve dersleri itibarıyla medresenin gölgesinde kurulduğu açıktı ve medrese etkisinden de kurtulamadı. Okulun öğrenim süresi 3 yıl, dersleri geleneksel ve yüzeyseldi.²⁶

1868 yılında, yeni açılan ve ilköğretim seviyesinde okullar olan İbtidailer, mekteplere öğretmen yetiştirmek üzere, İstanbul'da bir Darülmuaallimin-i Sıbyan açıldı. Öğretmen okullarına öğretmen yetiştirecek ve ilkokul öğretmenlerine mesleki gelişim konusunda kurslar verecekti. 1875'te taşrada açılan bu kursların süresi 1 yıl ve dersleri genellikle sosyal bilimlerdi.²⁷ 1869 Maarif Nizamnamesi'nde, bu okulların kuruluşu ve faaliyetleri konusu da düzenlenmişti.

1857'de İstanbul'da, Ticaret Nezareti bünyesinde, iki Fransız orman mühendisi idaresinde, Fransızca eğitim veren Ormancılık okulu açılmış, 1881'de Maadin Mektebi(1874) ile birleştirilmiştir.²⁸ Başta iki yıl olan öğretim süresi, birleşmeden sonra 4 yıla çıkarılmıştır.

1860'lı yılların başından itibaren, Rüştiye mezunlarından üç yıllık süre ile eğitilip, memur yetiştirmek üzere Mekteb-i Maarif-i Adliye açılmıştır. Bazı kentlerde hizmet içi eğitim karşılığı sayılabilecek kurslar da açılmıştır. 1864 yılında açılan Lisan Mektebi, genç memurlara yabancı dil öğretmek amacıyla açılmıştır.²⁹ Türk ve Müslüman memurların yabancı dil bilmemesi yüzünden Hariciye ve diplomaside Rum, Ermeni ve Yahudilerin görev almalarının bazı sakıncaları geç de olsa fark edilmiş görünmektedir.

Tanzimat döneminde erkek ve kız teknik öğretim okulları açılmış, bunlar şartlara göre sayıca da oldukça yaygınlık göstermişlerdir. 1842'de Zeytinburnu'nda açılan Erkek Sanayi Mektebi, varlığını devam ettirememekle birlikte, Mithat paşa 1863'te Niş'te, 1864'te Rusçuk'ta ve Sofya'da İslahhane adıyla okullar açmıştır. Kimsesiz çocuklar için açılan bu okullar, bilahare İşkodra, Edirne, Bosna, İzmir, Bursa, Kastamonu, Trabzon, Erzurum, Diyarbakır gibi merkezlerde de açılmıştır.

1868 yılında eski kılıçhanede, Osmanlının ilk Sanayi Mektebi açılmıştır. Okul yatılı olmakla birlikte, gündüzleri çırakların devamına da açıktır. Osmanlı vatandaşı herkese açıktır. Demircilik, dökmeçilik, makineçilik, mimarlık, marangozluk, terzilik, kunduracılık, mücellitlik ve kuramsal dersler programda yer almıştır.

Kız teknik eğitimi konusunda ilk adım, 1859'da açılan ilk kız rüştiyesi Cevri Kalfa mektebinde, kadınlara mahsus sanayinin de okutulması olmuştur. 1864'te Mithat Paşa Rusçuk'ta yetim kızlar için ordunun dikim ihtiyaçlarını karşılamak üzere bir dikim atölyesi niteliğinde ıslahhane açmıştır. Bu girişimin devamı, 1869'da İstanbul'da, yine ordu ihtiyaçları için dikimhane niteliğindeki Kız Sanayi Mektebi ile gelmiştir.

Bu dönemde teknik eğitim ve meslek edinme önemsenmiş olmakla beraber, bu alanda atılan adımların, bazı ihtiyaçları karşılamaya ve krizleri savuşturmaya yönelik

olmaktan ileri gidemediği ve geleneksel yapı ve anlayıştan çok uzaklaşamadığı gerçeğini de vurgulamak lazım.

Tanzimat Döneminde özel okullarla ilgili düzenlemeler de yapılmış, eğitimin bir nebze de olsa belli bir denetim ve merkezi bir yönetim altına alınmasına çalışılmıştır. 1856 tarihinde yayınlanan Islahat Fermanı ile azınlıkların okul açma mevzuu düzenlenmişken, 1869 Maarif Nizamnamesi ile Osmanlı tebaasının ve yabancıların okul açması konusu ile ilgili bazı kararlar alınmıştır.³⁰ Nizamnamede özel okulun tarifi yapılmış; “özel okullar, toplumlar ya da Osmanlı veya yabancı devletlerin tebaası fertler tarafından ücretli veya ücretsiz olarak kurulan okullar” olarak statüsü belirlenmiştir.

Masraflarını kurucularının veya bağlı oldukları vakıfların karşılayacağı bu okulların açılması için, öğretmenlerinin yetkili maarif idaresince onaylanmış şahadetnamelere sahip olmaları, okullarda terbiye ve ahlak kurallarına, devletin politikalarına aykırı derslerin okutulmaması, ders kitaplarının Maarif Nezaretî’nce onaylanması ve resmi izin alınması gibi şartların sağlanması istenmişti. Bu bir ölçüde Osmanlı Devleti’nin kontrolü dışında açılan okulların (özellikle yabancı okullar) denetimini sağlamaya yönelik olsa da, Osmanlı yönetimleri bu konuda hâkim irade olma konusunda amacına ulaşamamıştı.

Yine bu dönemde, Türk ve Müslümanların özel okul konusuna yönelik bir faaliyeti de görülmemektedir. Bu da bize, Türk ve Müslüman Osmanlı halkının kendi camialarının aydınlanması, gelişmesi ile ilgili eksiklerin sebepleri konusunda bazı mesajlar vermektedir.

Tanzimat dönemiyle başlayan eğitimde modernleşme ve pozitif bilimler ağırlıklı müfredata geçme uygulamaları, geleneksel dini eğitimin gölgesinden kurtulma konusunda teoride düşünüldüğü gibi başarılı olamamıştır. Öğrenciler, pozitif bilimler ve dini bilimler arasında çelişkiler yaşamıştır. Uygulamalarda çok kararlı ve güçlü tavırların olmaması, eğitim öğretim kadrolarının yetersizliği ve bazen zihniyet çatışmaları, daha önce de belirtildiği gibi, hem öğrencilerde zihni karışıklığa, hem de Osmanlı’nın gidişatı konusunda ideolojik çatışmalara sebep olmuştur.

Eğitimin bir bakanlık olarak düzenlenmesine ve hatta zaman içinde Mekatib-i Rüştîye Nezaretî, Muvakkat Maarif Meclisi, Encümen-i Daniş, Meclis-i Kebir-i Maarif gibi örgütlenmelere ve çıkarılan nizamnamelere rağmen, Osmanlı eğitim sistemi bir gelişim gösterse de, çağdaşlarıyla rekabet edecek ve hatta onları takip edecek evsafıta olamamıştır.

Bahsedildiği gibi, eğitim dili Arapça olan ve bir taassup merkezi haline dönüşen medreselere dokunulamamıştır. Sıbyan mektepleri, hatta yeni açılan okullar, müfredatları ve kadrolarıyla medreselilerin etkisinde kalmışlardır. Bu çerçevede henüz dini ananesi oluşmamış olan rüştîyelerin ve idadilerin daha önemsendiği söylenebilirse de, medreselilerin muhalefeti bu konudaki girişimleri de

Mektepli medreseli çatışması II. Meşrutiyet dönemine kadar medreselilerin galebe çaldığı bir mücadele olmuş, İttihat Terakki döneminde moderncilerin göreceli galibiyetine ve hatta Cumhuriyet dönemi inkılâplarına rağmen, bu zihniyet çatışması bitirilememiştir.

sekteye uğratmıştır. Rüştîyelerin islahıyla uğraşan Kemal Efendi, bu muhalefete karşı duramayarak Avrupa'ya kaçmıştır.³¹

Tanzimatçıların daha çok memur yetiştirmek üzere açmış olduğu okullarda da medreselilerin ve Osmanlılık idealini gerçekleştirmek düşüncesinde olan entelektüellerin çatışmaları görülmüş, bu okullar ne tamamen modern, ne tamamen milli bir karakter kazanabilmiştir. Mektepli medreseli çatışması II. Meşrutiyet dönemine kadar medreselilerin galebe çaldığı bir mücadele olmuş, İttihat Terakki döneminde moderncilerin göreceli galibiyetine ve hatta Cumhuriyet dönemi inkılâplarına rağmen, bu zihniyet çatışması bitirilememiştir. Dahası, cumhuriyetin konuyla ilgili kazanımlarında geriye gidişin söz konusu olduğu da bir gerçektir.

Abdülhamit Dönemi

Abdülhamit tahta çıktıktan kısa süre sonra Kanun-i Esasi yürürlüğe konulmuş (23 Aralık 1876) ve bu anayasanın 15, 16 ve 114.maddelerinde düzenlenen eğitim sisteminde ilköğretim zorunlu

kılınmıştı. 1878 Şubat'ında anayasayı yürürlükten kaldıran II. Abdülhamit, eğitim alanında reformcu bir padişah olarak anılmakta ve bilinmektedir. Eğitim kurumlarının yaygınlaşması, müfredatların modernleştirilmesi, yabancı uzmanların okullarda istihdam edilmesi, Türkçe öğretime ağırlık verilmesi, fakir öğrencilere burs verilmesi ve taşradan gelenler için yatılı bölümlerin açılması, yeni okulların açılması, darülfünun'un açılması gibi gelişmeler, Abdülhamit'in bu sıfatı kazanmasında önemli rol oynadı.

Bu dönemde yapılan bunca şeye, eğitim kurumlarındaki sayısal ve çeşitlilik bakımından görülen yaygınlaşmaya rağmen, Abdülhamit'in otoriter rejimi ve yaklaşımlarının da sonucu olarak eğitim, kalite bakımından aynı gelişmeyi gösteremedi. Programlardan hayata dönük dersler çıkarılıp, din ve ahlak derslerinin saatleri arttırıldı. Öğretmenliğin meslekleşmesine yönelik hukuki düzenlemeler yapıldı. İlk defa Maarif Salnamesi yayımlandı.³² Yine de, Abdülhamit rejimine rağmen, Osmanlı'da Meşrutiyet'in yeniden uygulamaya geçirilmesinde bu okulların ve öğrencilerinin oynadığı rolü göz ardı etmemek gerekir. II. Meşrutiyet'i tek başına bu gerekçeye dayandırmak anlamında olmasa da, bu okullardan yetişenlerin Abdülhamit'i yeniden anayasal meşruti sisteme zorladıkları gerçeğini de unutmamak gerekir.

II Abdülhamit döneminde, Tanzimat döneminde edinilen tecrübe ve oluşturulan alt yapının da katkısıyla, eğitimin, en azından modern usul eğitimin, Maarif Nezareti kontrolünde tek merkezden idare edildiği görülmektedir. İlkokullar için Mekatib-i iptidaiye, iptidai mektepler, usul-i cedide mektepleri gibi isimler kullanılmakta ve Maarif Nezareti marifetiyle idare edilmektedirler. 1892'de de, ilkokullarla ilgili bir talimat çıkarılmıştı.³³ Ancak bu dönemde de, vakıf okulları ve medreselerin statüsüne dokunulmadı. Yönetim ve entelektüel çevrelerin pozitif bilimlere ağırlıklı eğitim ve okullaşma hamleleri yanında, geleneksel eğitim kurumları ve sistemi hem de yeni sistemin muhalifi olarak varlığını sürdürdü.

Eğitim seviyeleri ve müfredatları itibarıyla bugün ilkokul sayılabilecek, ancak 3 yıllık iptidai mekteplerin üstüne geldiği için o günün şartlarında ortaokul sayılması mümkün olan rüştiyeler yaygınlaştı. Ancak bu sayısal artış yanında rüştiyeler, yerel hükümet dairelerine kâtip yetiştirmeye odaklanmış ve ders programlarının ağırlığı yazı öğretimine verilmişti. 1884 yılında, idadilerin yapımında harcanmak üzere, âşar vergisine Maarif Hisse-i İanesi adıyla eklenen vergiler, idadilerin yaygınlaşmasına katkı sağlamıştı.

Açılan çeşitli seviyelerdeki birçok okul yanında, daha önceleri açılmış olan okulların programları ve yapısal özellikleri üzerinde de değişiklikler yapıldı. Bu faaliyetler yapılırken, günün ihtiyaçlarına cevap verebilecek kurumlar oluşturulması beklentisi ve beklentilerin günbegün artması yanında, Tanzimat ile başlayan sürecin kendi çapında ıslahatçıların elini güçlendirecek bir zemin hazırlamış olmasının da katkısı olmuştu.

Hemen her ilçeye rüştiyeler, vilayet ve sancak merkezlerine idadiler açıldı. Vilayet merkezindekiler 7, sancaklardakiler 5 yıllık olarak düzenlendi. 1895 yılı itibarıyla, yaklaşık 100 idadide 5400 kadar öğrenci vardı. Bu rakam, Osmanlı eğitim

II. Abdülhamit, eğitim alanında reformcu bir padişah olarak anılmakta ve bilinmektedir. Eğitim kurumlarının yaygınlaşması, müfredatların modernleştirilmesi, yabancı uzmanların okullarda istihdam edilmesi, Türkçe öğretime ağırlık verilmesi, fakir öğrencilere burs verilmesi ve taşradan gelenler için yatılı bölümlerin açılması, yeni okulların açılması, darülfünun'un açılması gibi gelişmeler, Abdülhamit'in bu sıfatı kazanmasında önemli rol oynadı.

sistemi açısından bir ilerlemeydi şüphesiz. Ancak gayrimüslim ve yabancı okullar ile karşılaştırıldığında; bırakın Avrupalı çağdaşlarıyla olan durumunu, kendi vatandaşı gayrimüslimlerle bile rekabet edebilecek bir durumu yoktu. 1895'te azınlık rüştiyelerinin sayısı 687, öğrenci sayısı 76.359'du. 74 yabancı misyoner okulunda hepsi gayrimüslim 6557 öğrenci okuyordu. Askeri rüştiyelerle birlikte Osmanlı rüştiyelerinde 41.716 öğrenci okurken, azınlıkların rüştiyelerinde 82. 916 öğrenci vardı. Müslüman olmayanların öğrenci sayısı Müslümanların iki katıyken, 1897 nüfus sayımına göre Arabistan ve kuzey Afrika hariç, Osmanlı Müslüman nüfusu 14. 212.000 iken, 4.838.000 gayrimüslim nüfus vardı.³⁴ Nüfusa göre bir karşılaştırma yapıldığı zaman, okullaşma ve eğitim öğretime ilgi bakımından Müslümanların oransal olarak durumlarının çok daha geri olduğu da açıkça görülmektedir.

Rüştiyelerdeki eğitim ve mezunlarının birikim seviyesinin yetersizliği de eleştiri konusu olmuştur. Din ve ahlak derslerine ağırlık verilirken Fransızca dersi kaldırılmıştır. Rüştiye mezunlarının Arapça ve Farsçayı bile okuyup anlayamadıkları, haritada Paris'i gösterecek de Türkiye'yi tanımadıkları, yabancı ve azınlık okullarında bolca ödev yapılırken Rüştiyelilerin Gülistan okumakla yetindiği, Türk gençlerinin gayrimüslimlerle rekabet edemeyeceği³⁵ eleştirileri yapılmıştır.

1882-1890 yılları arasında rüştiyeyi de içine alan İdadiler, genellikle taşrada açılmışlardı. İdadilerin ilk 3 sınıfları rüştiye sınıflarıydı. Bu durumda İdadiler normalde 2 ve 4 yıllık idiler. Vilayetlerdeki yatılı, ilçelerdeki gündüzlü idiler. Bir bakıma taşrada açılmayan sultanilerin boşluğunu dolduracaklardı.³⁶

1900'lü yıllarda müfredatlarıyla ilgili köklü değişiklikler yapılarak çağın ve ülkenin ihtiyaçlarına cevap verecek düzeye getirilmeye çalışıldı. 7 yıllık İdadiler ziraat, ticaret ve sanayi dallarına ayrıldı. Ziraat şubesi 6, diğer şubeler 8 yıl olarak düzenlendi. Bu düzenleme eleman yetersizliğinden uygulamada uzun soluklu olamadı. 5 yıllık idadilerin amacı, mahallindeki işleri idare edecek, imarını sağlayacak elemanlar yetiştirmek olarak algılanmıştı. Başlangıçta ilkokul mezunlarının alındığı bu okullara, II. Meşrutiyet döneminde rüştiye mezunları da alınmaya başlandı.³⁷ Yüksek öğrenime devam etmeyecek öğrencilerin ziraat, ticaret ve sanayiye yöneltecek bir strateji izlendi.

İdadilerin taşrada yaygınlaşmasıyla birlikte müfredatla ilgili bazı düzenlemeler yapılmış, İlm-i Kelam, İlm-i Siyer-i Muhammediye gibi dini derslerin yanında, fen derslerine de ağırlık verilmeye çalışılmıştır. İlk, orta ve yüksek öğretim müfredatının birbirleriyle bağlantılı ve ortak, modern bir program uygulamaya çalışılması da 1890'larda gündeme gelmiştir. 1896'da programa Ahlak ve Fıkıh dersleri eklenmiş, 1902'de gündüz idadilerinin öğrenim süresi 6, yatılıların ise 8 yıla çıkarılmıştır.³⁸ 1904 yılında ziraat şubeleri kapanmış, ilgili dersler konularak durum kurtarılmaya çalışılmıştır.

Abdülhamit döneminde yaşanan 93 Harbi bozgunu, devletin gidişatı ile ilgili ciddi bir uyarı olmuş, Avrupalıların sözde himayesinin devleti kurtaramayacağı

görülmüştü. Abdülhamit'in eğitim konusundaki hamlelerinin, bir ölçüde bu uyarının doğru okunmasıyla da ilgisi olmalıydı. Bu minval üzere, bu dönem içinde epeyce yüksek öğretim ve mesleki eğitim okulları da açıldı.

1878'de Hukuk Mektebi açıldı ve ilgi görmesi üzerine, 1907'de Selanik, Konya ve Bağdat gibi merkezlerde hukuk mektepleri açıldı. 1902'de Şam veya Halep'ten birine, İzmir, Bursa veya Bağdat'ta tıbbiyeler açılması kararlaştırıldı. 1904'ten başlamak üzere peyderpey Şam, Bağdat, Erzincan, Edirne ve Manastır gibi ordu merkezlerinde harbiye mektepleri açıldı. Bu okulların açılmasında, adı geçen bölgelerde faaliyet gösteren yabancı okullara karşı bir savunma refleksinin rol oynadığı düşünülebilir.

Abdülhamit mesleki eğitim ile de ilgilenerek çok sayıda meslek okulu açmıştır. 1883'te Sanayi-i Nefise Mektebi, 1884'te Ticaret Mektebi ve Hendese-i Mülkiye Mektebi, 1888'de Mülkiye Baytar Mektebi açıldı. Yabancı dil öğretimine yönelik Lisan Mektebi, tarım, mimarlık, fen, bağcılık, ipek böcekçiliği, uygulamalı ziraat, gümrük, polis gibi alanlarda okullar açıldı. Aşiretleri devlete bağlamaya yönelik yatılı Aşiret mektepleri, Çoban mektebi, kimsesiz çocuklar için Darül Hayri Âli gibi okullar açıldı.³⁹

Polis, maliye, belediye, tapu, sıhhiye, ticaret, tiyatro, şimendifer, ormancılık, darüelhan (konservatuar) mektepleri, batılılaşma çerçevesinde, Avrupa'daki okullara emsal teşkil etmek amacıyla açılmış okullardı. Meslek dallarına ve çağdaş gelişmelerin doğurduğu zaruretleri karşılamaya yönelik bu okullar, her ne kadar Osmanlı devletini çağdaşlarının seviyesine çıkaracak hamleleri yapamadıysa da, günün ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik mütevazı bir rol üstlenirken, aynı zamanda eğitimin modernleşmesi ve Türkiye'nin çağdaşlaşması konusunda tecrübe ve birikim bakımından önemli bir rol üstlenmiştir.

1874'te Galatasaray Sultanisi'nin yüksek bölümü olarak Hukuk, Mühendislik ve Edebiyat fakülteleri açılmış, ancak atıl kalmıştı. Üniversite (Darülfünun) açma fikri 1900 yılında bir kere daha uygulamaya geçirildi ve İstanbul Darülfünun (İstanbul Üniversitesi) aynı yıl açılarak, Osmanlı'nın ilk üniversitesi oldu. Meslek okullarının gerekliliğine inanıldığı halde üniversitenin gecikmesini, mutlak idarenin üniversitenin özgür, bilimsel yapısına tahammülsüzlüğü olarak değerlendiren bazı yaklaşımlar vardır.⁴⁰ Bu ve benzeri değerlendirmelerin gerçek payının ne kadar

Abdülhamit döneminde yaşanan 93 Harbi bozgunu, devletin gidişatı ile ilgili ciddi bir uyarı olmuş, Avrupalıların sözde himayesinin devleti kurtaramayacağı görülmüştü. Abdülhamit'in eğitim konusundaki hamlelerinin, bir ölçüde bu uyarının doğru okunmasıyla da ilgisi olmalıydı.

Meşrutiyetin ilk iki yılı içinde maarif 7 nazır değiştirmişti. Patrikhaneler, siyasi fırkalar ve hatta yabancı hükûmetler konuya müdahil olmuşlar, yapılabilecekleri engellemişlerdi.

olduğunu tahmin etmek zor olmakla beraber, bu gibi değerlendirmelerin, Abdülhamit'e karşı muhalefetin bu okullarda başladığı ve geliştiği gerçeği görmezden gelinmeden yapılması daha gerçekçi bir yaklaşım olacaktır.

Üniversite açılması konusunda başka etkenler olarak, Osmanlı ülkesinde yabancıların açmış olduğu üniversitelerin, yerli veya millî bir üniversite olmayışının, yabancı üniversiteler, ya da Avrupa üniversitelerinde çocuklarını okutmak isteyen velilerin taleplerinin karşılanması ihtiyacının sayılması mümkün görünmektedir.

İstanbul Darülfünun'u 1900 yılında, Mülkiye binası içinde öğretime başlamış, İlahiyat (Ulum-ı Aliye-i Diniye), Matematik ve Fen (Ulum-ı Riyaziye ve Tabiiye), Edebiyat ilk bölümleri olmuştu.⁴¹ İlk etapta, eğitim kalitesi ve müfredat bakımından

istenilen seviyede bir eğitimin olmaması anlaşılabilir bir durumdur.

Öncelikle öğrencileri muzır fikirlerden korumak gibi bir çekince konulmuş, edebiyat ve ülkeler tarihi dersi programlardan çıkarılmış ya da içerikleri kısıtlanmıştı. Buna karşılık ahlak ve din dersleri yoğunlaştırılmış, namaz kılma zorunluluğu getirilmiştir. Sansür diye nitelendirebileceğimiz bu uygulama, ilk ve ortaöğretim okullarında da yapılmıştır. Darülfünun'da tarih ve edebiyat dersleri müfettişler huzurunda yapılmıştır. Okulların "ruhsuz cesetler" hâline dönüştürüldüğü yorumları da yapılmıştır.⁴²

Bu dönemde özel okulların artış göstermesini, devlet okullarının niteliksizliğine bağlayanlar da olmuştur.⁴³ İstanbul'da 30 kadar kız ve erkek, ya da kız bölümleri de olan özel okulların açılması, eğitimi önemseyen ve bunun için yatırım ve harcama yapacak bir kesimin oluştuğuna da işaret etmektedir.

II. Meşrutiyet Dönemi

Meşrutiyet ilan edildiği zaman da, 1869 Maarif Nizamnamesi yürürlükteydi. 1869 tarihinde zamanın şartlarına göre detaylı ve iddialı sayılabilecek özellikleriyle çıkarılan bu kararname, aslında tam olarak hayata geçirilebilmiş değildi. Bu durumda meşrutiyetçilerin yapabilecekleri, bu nizamnameyi uygulamak, yeni bir nizamname çıkarmak, ya da nizamname işine girmeden kanun tasarılarıyla ilgili konuları düzenlemektir. Meşrutiyetin ilk yıllarında yaşanan hürriyet duygusallığı ve belli bir ölçüde hoyratlığı içinde maarif konusu istikrarlı bir kıvama getirilememişti.

Meşrutiyetin ilk iki yılı içinde maarif 7 nazır değiştirmişti. Patrikhaneler, siyasi fırkalar ve hatta yabancı hükûmetler konuya müdahil olmuşlar, yapılabilecekleri

engellemişlerdi. 1909'da nazırlığa getirilen Nail Bey 9 ay bu görevi yürütebilmiş, sonrasında maarifçi Emrullah Efendi maarif nazırlığına getirilmişti. Emrullah Efendi, 1 yıllık nazırlığı süresinde, 1909 tarihli Maarif-i Umumiye kanun layihasını hazırlamış, bu dönemde eğitimi modernleştirme konusunda iz bırakmış düşünürler arasına girmişti.⁴⁴

Meşrutiyet dönemi, yaşanan askeri ve siyasi karmaşa ve krizlere rağmen, eğitim-öğretim konusunda önemli adımların atıldığı, radikal sayılabilecek gelişmelerin yaşandığı bir dönem olmuştu. Meşrutiyetin getirdiği hürriyetçilik havası okullara da yansımış, disiplin ve düzen konusunda bir başıboşluk oluşmuşken, 31 Mart olayından sonra mekteplere belli bir disiplin getirilebilmişti. Balkan Savaşları eğitime ilginin artmasını sağlamış, eğitim toplumsal bir ilgi görmeye başlamıştır. Eğitim, çökmekte olan devleti kurtaracak çare olarak görülmüş, ancak bu konunun daha çok edebiyatı yapılmıştı. Taassubun etkisi bir nebze kırılmış ve köklü ve cesur adımlar atılmıştı. Dönemin sonuna doğru geleneksel yapıdaki Sıbyan Mekteplerinin çoğu kapatılmış, kızlar için bir yüksek öğretim kurumu açılmış, medreselerin ıslahı konusu dillendirilmiş, müfredatlara sosyal, siyasal ve hayata dönük dersler konulmuştur.⁴⁵

Eğitim ve öğretim yöntemlerinde kitabilik ve ezbercilikten koparak, araştırmacı ve gözlemci yaklaşımlar benimsenmiştir. Okul, öğrenci ve öğretmen sayısının artırılması için çalışılmış, öğretmenlerin örgütlenmesine yönelik cemiyetler kurulmuştur.

Meşrutiyet dönemi, bu hamlelere rağmen, eğitimde büyük girişimlerin ve hamlelerin hayata geçirildiği dönem olamamıştır. Mutlak rejimde istibdat eğitimdeki hamlelere engel teşkil etmişken, meşruti rejimin takozu fertlerin mütereddit davranışları olmuştur. Yine de yazılı basında ve çeşitli ortamlarda eğitim konusunun sıkça ve yaygın olarak tartışıldığı dönem Meşrutiyet dönemi olmuştur. Devletin savaşlarla ve siyasi istikrarsızlıklarla boğuşması, eğitim alanında yapılabilecekleri de olumsuz etkilemiştir.

Meşrutiyet döneminde, Maarif-i Umumiye Kanunu Layihası, eğitimi düzenleme iddiasıyla 1909'da çıkarılmasına rağmen, ilköğretimle ilgili kanun 1913'te çıkarılabilmıştır. Maarif Nazırı Şükrü Bey zamanında çıkarılan Tedrisat-ı İptidaiye Kanunu'na göre; ilköğretim parasız ve mecburi hale getirilmiştir. Özürlü çocukların eğitimi konusu da düzenlenmiştir. İlköğretime tabi okullar, bu okulların nerelerde kimler tarafından kurulacağı, müfredat programları, kimlerin okula gideceği,

Meşrutiyet dönemi, yaşanan askeri ve siyasi karmaşa ve krizlere rağmen, eğitim-öğretim konusunda önemli adımların atıldığı, radikal sayılabilecek gelişmelerin yaşandığı bir dönem olmuştur.

öğretmen tayinleri gibi konular ayrıntılı bir şekilde düzenlenmiştir.⁴⁶

Birinci Dünya Savaşı sırasında açılan Darüleytamlar (Yoksullar Evi) da ilkokul seviyesinde eğitim kurumları statüsünde değerlendirilmiştir.

1915'te anaokulları ile ilgili düzenleme yapılmış, yayınlanan Ana Mektepleri Nizamnamesi ile büyük kentlerde anaokulları yaygınlaştırılmıştır. Bu nizamname ile, mekteplerde gayrimüslim öğretmenlerin ders vermesi ve bazı tutumları hakkında yapılan eleştiriler de giderilmeye çalışılmıştır.⁴⁷

Meşrutiyetçiler, ortaöğretimi de Maarif-i Umumiye Kanun Layihası kapsamında ele almışlarsa da, yaşanan bazı olumsuzluklar yüzünden meseleyi parçalar halinde çözmeye çalışmışlardır. Bu alandaki gelişmeler de Emrullah Efendi'nin nazırlığı döneminde başlamıştır. Önce il merkezlerindeki İdadiler liselere çevrilmiş, programları da yeniden düzenlenmiştir. 1913'te rüştiyeler kaldırılmış, 6 yıllık ilkokullar kurulmuş, bunlara dayalı idadiler kurulmuştur. İdadilerin son iki yılı mesleki ihtisaslaşmaya yönelik olarak düzenlenmiştir. İdadiler kızlar ve erkekler için ayrı ayrı kurulmuştur.⁴⁸ Meşrutiyet döneminde yapılan düzenlemelerde, ortaöğretim ve idadilerin yapısal değişiminden daha çok müfredat programlarıyla ilgili değişiklikler dikkat çekmektedir. Geleneksel yapıdan uzaklaşma ve pozitif bilimler ağırlıklı modern eğitim konusu daha radikal sayılabilecek ölçüde ele alınmıştır.

Meşrutiyet Döneminde, yüksek öğretim çalışmaları 1900'de kurulan Darülfünun ekseninde gerçekleştirilmiştir. Yüksek öğretim konusundaki değişikliklerde de Emrullah Efendi'nin önemli rol oynadığı görülür. "Tuğba Ağacı Nazariyesi" sahibi Emrullah Efendi, Osmanlı'nın tek Yüksek öğretim kurumu olan Darülfünun hakkında, 1912 yılında yeni bir tüzük hazırlamıştır. Buna göre Darülfünun, Dini Bilimler, Hukuk, Fen, Tıp, Edebiyat bölümlerinden oluşturulmuştur. Tıp bölümü altında eczacılık ve dişçilik yüksek okulları da bulunmaktadır.⁴⁹

Meşrutiyetçilerin Darülfünun öğretim kadrolarını güçlendirmek için bazı çalışmalar yaptıkları da görülmektedir. Birinci Dünya Savaşına kadar tartışılan ve fikri evreleri oluşturulan yüksek öğretim reformu, Tıp Fakültesindeki bölümlere çoğu Alman, yabancı bilim adamlarının istihdam edilmesiyle takviye edilmiştir.⁵⁰ Bu dönemde Darülfünun gerçek bir üniversite kimliğine kavuşmuştur. Darülmesai adıyla araştırma enstitüleri kurulmuş, gerekli laboratuvar ve kütüphaneler oluşturulmuştur. Geniş bir ilmi yayın faaliyetine geçildiyse de,⁵¹ savaş ortamının şartları bu faaliyetlerden sonuç alınmasına müsaade etmemiştir.

Darülfünun'un ilmi özerkliği, senato kurulması, Edebiyat Fakültesi bünyesinde Diller Okulu kurulması, Hukuk Fakültesi'nin dördüncü sınıfında adli, siyasi, idari ve mali bölümlerin ayrılması uygulamaları gerçekleştirilmiştir. 11 Ekim 1919'da Darülfünun ile ilgili yeni bir nizamname yapılmış, Darülfünun'un toparlanmasına çalışılmıştır.⁵²

Darülfünun'da kızların yüksek öğrenim alması için de bazı çalışmalar yapılmıştı. Önceleri konferanslara katılmak şeklinde yapılan düzenleme, kız idadileri ve muallim mektepleri arttıkça, bunlara muallime yetiştirme zaruretini karşılamak amacıyla, kızların serbest derslere katılarak yetiştirilmesi yoluna gidilmişti. Ancak muhafazakâr tepkiler bu uygulamayı sekteye uğrattınca, 12 Eylül 1914 tarihinde İnasDarülfünun'u ayrı bir binada açılmıştır.⁵³ Kız öğrencilerin tepkileri sonucu, kız öğrenciler de erkeklerin sınıflarına devam etmeye başlamışlar ve uygulama ortadan kalkmıştır.

Meşrutiyetçiler, mesleki eğitim konusunu da önemsemişler, 1909'da Polis Mektebi, Maliye Memurları Mektebi, 1911'de Belediye Memurları Mektebi, Evkaf Memurları Mektebi, 1912'de Sıhhye Memurları Mektebi, 1913'ten sonra Ameli Ticaret Mektepleri, 1914'te Darülbeydi (Tiyatro Mektebi), 1915'te Şimendifer Mektebi, Orman Ameliyat mektebi, 1916'da Darüelhan (Konservatuvar) açmışlardır. Mevcut erkek-kız Sanayi Mekteplerinin geliştirilmesine yönelik çalışmalar da yapılmış, çok sayıda çıraklık okulu açılmıştır. Öğretmen yetiştirme konusu da önemsenen bir alan olmuş, modern, Batı tipi donanımlı öğretmenlerin yetiştirilmesi adına müfredatlar düzenlenmiştir.⁵⁴ Bütün bu çalışmaların Balkan savaşları, Birinci Dünya savaşı gibi olayların yaşandığı, siyasi ve sosyal çalkantıların içinde yapıldığı düşünüldüğünde, yapılanların amacı sağlamasa da önemli gelişmeler olduğu kabul edilmelidir.

Meşrutiyetin ilk yıllarında önceki dönemlere göre dikkat çekici bir gelişme gösteren özel öğretim kurumları, savaş ortamında bu canlılığı sürdürememiştir. 1915'te çıkarılan Hususi Mektepler Talimatnamesi'ne rağmen, yerlilerin öğrenci sıkıntısı yüzünden, gayrimüslim ve yabancıların da savaş sebebiyle kayda değer bir gelişme gösteremediği ya da çalışmalarının sekteye uğradığı görülür. Bu talimatname ile gayrimüslimlerin devlet okullarına girebilmeleri sağlanırken, devletin yabancı okulları denetimine almak istemesine yönelik bazı düzenlemeler de yer almıştır.⁵⁵

Meşrutiyet Dönemi, hürriyet ortamında fikri bazı tartışmaların açıldığı, hatta bir kargaşa ortamının yaşandığı bir dönem olmuştur. Herkesin İmparatorluğun geleceği hakkında düşünmeye ve konuşmaya, yazmaya başladığı bir dönemdir. Bu tartışmalar, İmparatorluğun yapısı itibarıyla bir ortak akıl da oluşturamamıştır.

Darülfünun'da kızların yüksek öğrenim alması için de bazı çalışmalar yapılmıştı. Önceleri konferanslara katılmak şeklinde yapılan düzenleme, kız idadileri ve muallim mektepleri arttıkça, bunlara muallime yetiştirme zaruretini karşılamak amacıyla, kızların serbest derslere katılarak yetiştirilmesi yoluna gidilmişti.

Meşrutiyet Dönemi, hürriyet ortamında fikri bazı tartışmaların açıldığı, hatta bir kargaşa ortamının yaşandığı bir dönem olmuştur. Herkesin İmparatorluğun geleceği hakkında düşünmeye ve konuşmaya, yazmaya başladığı bir dönemdir. Bu tartışmalar, İmparatorluğun yapısı itibarıyla bir ortak akıl da oluşturamamıştır.

Dolayısıyla, birbirine zıt fikirler ve beklentilere dayalı bu görüşleri serbesti ortamında birleştirmek de mümkün olmamıştır. Bu konuda birliği sağlayacağı umulan eğitim reformları yapılsa da, farklı görüşlerin farklı niyetleri ve maddi, siyasi problemler ve yaşanan savaşlar, Devletin dağılma ve tasfiye sürecini yaşıyor olması, bu konuda Meşrutiyetçilerin çıkmazları oldular.

İkinci Meşrutiyet döneminin yönetiminde etkili ve ağırlıklı bir yer ve rol üstlenen İttihat ve Terakki'nin millileşme politikaları çerçevesinde eğitimde tercih edilen yol, o günlerin kaderini değiştirememiş olsa da, Cumhuriyet Türkiye'sinin ilgili alanına bir zemin hazırlaması bakımından etkili ve yararlı olmuştur.

Sonuç

Osmanlı Devleti, yükselme döneminde Dünya ve özellikle Asya-Avrupa dengelerini etkileyen bir dünya imparatorluğu idi. Ancak Avrupa, Rönesans ve Reform hareketlerini yaşamış ve buna bağlı olarak bilim ve teknolojiye atılımlar yapıp, Sanayi İnkılabını gerçekleştirmiş, çağdaşlarına üstünlük sağlamıştı. Duraklama ve gerileme dönemlerini yaşayan Osmanlı Devleti, bu rekabete karşılık verecek, çağdaşlarıyla arasındaki gelişmişlik farkını ortadan kaldıracak bir atılımı

başaramamıştı. Ayrıca, bahsedilen gelişmelerin ortaya çıkardığı yeni anlayış ve fikirlerden etkilenmeye müsait bir siyasi ve kültürel çeşitliliğe de sahipti.

Bir yerden itibaren geleneksel yapısından kurtulup çağdaş değerler ve anlayışlara göre yeniden yapılanmak istediği zaman da, kendi inisiyatifi içinde, kendine özgü çözümler üretmekten daha çok, kendisine galebe çalan Avrupa Medeniyetini taklide yöneldi. Bu işte bile kendi iradesinden daha çok, iç dengeler ve Avrupalıların güdümlenmeleri etkili oldu.

Osmanlı'nın son yüzyılı olarak da ifade edebileceğimiz XIX. yüzyılda, geleneksel yaklaşımlardan koparak Avrupalı tarz gelişmeyi tercih ettiyse de, Müslüman vatandaşlarının, ya da daha doğru bir deyimle, Müslümanlık adına Osmanlıda hortlatılan taassubun muhalefetiyle karşılaştı. Dahası, gayrimüslim vatandaşları ve rehber olarak kabul ettiği Avrupalılar da, yenileşme çabaları ve bu paraleldeki taleplerinde samimi davranmamışlardı.

Osmanlının Avrupa Medeniyetini oluşturan temel değerlerden biri ve öncelikli olanının bilimsel konular olduğunu keşfetmesi, aslında çok da geç olmamıştı. Eğitimde modernleşme veya bilim ve teknolojinin Avrupa'ya kazandırdığı avantaj fark edildiğinde, ilk olarak askeriyede bu tip işlere girilmişti. Bu bir gelişme sayılsa da, Osmanlının problemini hala gerçekçi bir şekilde tespit edemediğinin göstergesiydi. XIX. yüzyıl başlarında, III. Selim, II. Mahmut gibi padişahlar bu konuyu önemsemişler ve bir ölçüde de olsa öncelik vermeye çalışmışlardı. Bir parantez açarak, bu konuda ilk uyanan Osmanlı padişahının III. Ahmet olduğunu da teslim etmeliyiz. Avrupa'yı Avrupa yapan değerleri ilk fark eden, Osmanlı Rönesans'ını gerçekleştirmeye çalışan III. Ahmet, Patrona Halil İsyanı ile devrilmiş, taassup galip gelmişti.

Avrupa bilim ve teknolojisini tanıma, alma ve kullanma yanında, bu medeniyetin temel değerlerini kendi öz kaynaklarıyla gerçekleştirme fikri, II. Mahmut ile kısmen yeniden uygulamaya konulmaya çalışıldıysa da, atılan adımlar uzun yıllar taassubun etkisinde ve yörüngesinde kaldı.

Eğitimin Avrupalılaştırma konusunda temel faktör olduğu fark edilip, mekteplileşerek, pozitif bilimlere ağırlıklı eğitimin hayata geçirilmesi de bu dönemlerde ve özellikle Tanzimat döneminde başladı ve gelişti.

Avrupalılarla baş edebilmek için, yeni tip eğitim kurumları açıldı ve teşkilatlanma ona göre düzenlenmeye çalışıldı. Gerek Osmanlının alt yapısının zayıflığı, gerekse geleneksel eğitim anlayışı ve bu anlayışa göre oluşmuş kurumlar, bu konuda yapılanların sınırlı ve göreceli kalmasına sebep oldu. Rüştüyeleler, idadiler, sultaniler ve üniversite kurulurken, medrese geleneğine ve anlayışına dokunulmadı. Hatta yeni eğitim kurumları, medreselerin ve medreselilerin himayesinde, bazen onların içinde ve yanında açıldılar. Eğitim öğretim kadroları çoklukla medreseliler ve medrese kökenlilerden oluştu.

Yenilik adına yapılan işler ve onların sahipleri ile geleneksel yapının temsilcilerinin dünya görüşleri birbirine zıt ve hatta düşman idiler. Osmanlının kaderini değiştirecek işler olarak ortaya konulan birçok çaba, bu değişimleri zararlı ve hatta düşman olarak gören geleneksel anlayışa sahip kişiler ve kurumların ellerine bırakılmıştı. Devlet, yeni uygulamaları hayata geçirmeye çalışırken, eski ve

Devlet, yeni uygulamaları hayata geçirmeye çalışırken, eski ve geleneksel kurumlara dokunmamış, birbirine zıt ve düşman iki dünya görüşüne sahip vatandaşlar yetiştirmişti. Yaşanan mektepli-medreseli, alaylı-mektepli kavgaları Osmanlı toplumunun uyumu açısından tam bir fecaatti.

geleneksel kurumlara dokunamamış, birbirine zıt ve düşman iki dünya görüşüne sahip vatandaşlar yetiştirmişti. Yaşanan mektepli-medreseli, alaylı-mektepli kavgaları Osmanlı toplumunun uyumu açısından tam bir fecaatti.

Osmanlı'nın kurtuluşu konusunda yaşanan bu çatışmalar, devletin dağılması sonrasında da devam etti. Cumhuriyetin konuyla ilgili hamleleri ve kazanımları bile bu zihniyetlerin etkisinden kurtulamadı. Osmanlı Devleti'nin kendisini kurtaracak işler olarak gördüğü ve yaptığı pek çok şey, dağılma sürecini hızlandıran ve kendi iç huzuru ve bütünlüğünü bozan sonuçlar doğurmuştu. Bir bakıma demokratikleşme kelimesiyle ifade edilebilecek, bu yoldan devletin dirliği ve düzenini devam ettirecek işler, tam aksi sonuçların yaşanmasına çanak tutmuştu.

Cumhuriyetin ilk yıllarında yeniden ele alınan benzer konular belli bir ölçüde sonuç vermişken, son yıllarda Türkiye'nin siyasi, sosyal, kültürel alanlarıyla ilgili tartışmaya açılan birçok konu ve ortaya konulan icraatların bir geri dönüşü hatırlatmakta, en azından böyle bir ihtimalden endişe edilmesi sonucunu doğurmaktadır. XIX. yüzyılda, eğitim konusunda yaşanan çatışma ve ikilemlerin yeniden yaşandığı, hatta o zamanlara dönülmekte olduğunu düşündürecek gelişmeler de azımsanmayacak ölçüdedir. Türkiye'nin bugünkü problemleri ve onların çözümü için ortaya atılan, hatta uygulanmakta olan projeler, eğitim konusunda sürekli yaşanan iki ileri bir geriler, her bakanın kendince bir eğitim politikası belirlemesi gibi örnekler, bu konuda iyimser olmamıza engel olmaktadır. Son söz, eğitimin istikrarlı politikalarla götürülecek bir mesele olduğunun bir gün fark edilmesi temennisidir.

- 1 Ferman için bk. Cevad, Mahmud **Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı**, s. 1-4.
- 2 AKŞİN, Sina (1995), **Türkiye Tarihi III**, "*Siyasal Tarih (1789-1908)*", İstanbul s. 119.
- 3 ERGİN, Osman (1977), **Türk Maarif Tarihi, C. I-II**, İstanbul s. 386-393., 394-406.
- 4 AKYÜZ, Yahya (1989), **Türk Eğitim Tarihi**, Ankara s. 166-167.; Mekteple ilgili geniş bilgi için bk. ERGİN, O. C. III, s.334-353.
- 5 AKYÜZ, Yahya, *age.*, s. 167; AKŞİN, Sina *age.* s 120.
- 6 O. Ergin, *a.g.e.*, s. 384-425. AKYÜZ, Yahya *age.*, s. 169.
- 7 AKYÜZ, Yahya *age.*, s. 170.
- 8 ERGİN Osman Sıbyan Mekteplerini anaokulu karşılığı olarak kabul eder. Y. Akyüz ise; bunların ilkokul seviyesinden daha alt düzeyde olduklarını, Rüştiyelerin ise biraz üst düzey ilkokullar olduğunu kaydetmektedir. Akyüz'ün yaklaşımı bizce de daha makul görünmektedir. ERGİN Osman, *age.*, C. I-II, s. 386-393.; Y. Akyüz, *a.g.e.*, s. 170.
- 9 Cemiyet için bk. İSLAMOĞLU, Ekmelettin "*19. Yüzyılda Kültür Hayatı ve Beşiktaş Cemiyeti İlmîyesi, Belleten*, Ağustos1987.
- 10 BERKER, Aziz (1945), **Türkiye'de İlköğretim**, Ankara s. 28-35.
- 11 SARIBAŞ Sebahattin; KOÇER Mehmet (2008), **Türk Eğitim Tarihi**, İstanbul s. 117.; ERGİN Osman, *age.*, C.I_II, s. 383-385.
- 12 Y. Akyüz, *age.*, s.179-181.
- 13 ANTEL, C. Sadrettin (1999), "*Tanzimat Maarifi*", **Tanzimat I**, İstanbul s. 454.; KOÇER, Hasan Ali (1991), **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi**, İstanbul, s. 88-97.
- 14 AKYÜZ, Yahya *age.*, s.183.; H. A. Koçer, *a.g.e.*, s. 40-42.; ERGİN Osman, *age.*, s. 383-385.

- 15 ARIBAŞ, S. KOÇER M.; *age.*, s. 121.
- 16 AKYÜZ Y. *age.*, s. 185.
- 17 ARIBAŞ, S. KOÇER M. *age.*, s. 125.
- 18 1869 Maarif Nizamnamesi için bkz. S. C. Antel, *age.*, s. 442-462.
- 19 ARIBAŞ, S. KOÇER, M. *age.*, s.121.; ERGİN Osman, *age.*, s. 495-501.
- 20 ERGİN Osman, *age.*, C. I-II, s.545-563; AKYÜZ, Y. *age.*, s. 188.
- 21 ANTEL, S. C. *age.*, s. 450-454.
- 22 AKYÜZ, Y. *age.*, s.190.
- 23 AKYÜZ, Y. *age.*, s. 191.
- 24 ERGİN, O. *age.*, C. I-II, s.594.
- 25 ARIBAŞ, S. KOÇER M. *age.*, s. 127.
- 26 ERGİN, O. *age.*, C. I-II, s. 571-575. AKYÜZ, Y. *age.*, s.199.
- 27 Okulla ilgili geniş bilgi için bk. ERGİN, O. *age.*, C. I-II, s. 578-579.
- 28 AKYÜZ, Y. *age.*, s. 192.
- 29 ERGİN, O. *age.*, C. I-II, s. 638.
- 30 KOÇER, H. A. *age.*, s. 153-158.
- 31 ANTEL, S.C. *age.*, s. 459.
- 32 Y. Akyüz, *age.*, s. 250.
- 33 CEVAD, Mahmud (1338), Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i teşkilat ve idaresi, İstanbul s. 314-337.; KODAMAN (1980), Bayram II. **Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi**, İstanbul s. 120-135.
- 34 AKŞİN, S. **Türkiye Tarihi**, C. III, s. 179.; daha fazla bilgi için bk. ELDEM, Vedat **Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Ankara 1970, s.54-55.; KODAMAN, B. *age.*, s. 155-156.
- 35 UŞAKLIGİL, Halit Ziya (1969), **Kırk Yıl**, İstanbul s. 85.
- 36 AKYÜZ, Y. *age.*, s. 257
- 37 ARIBAŞ, S. KOÇER, M. *age.*, s. 139.
- 38 KODAMAN, B. *age.*, s. 182-195.
- 39 AKYÜZ, Y. *age.*, s. 264.
- 40 AKŞİN, S. *age.*, s. 180.
- 41 Geniş bilgi için bk. AKYÜZ, Y. *age.*, s. 262-264. Ve ERGİN, O. *age.* C. III-IV, s. 1215-1258. KODAMAN, B. *age.*, s. 229-238.
- 42 ERGİN, O. *age.*, C. V, s. 840.; Özel okullarla ilgili olarak bk. KOÇER, H. A. *age.*, s. 153-1157.
- 43 AKŞİN, S. *age.*, s. 181.
- 44 KOÇER, H. A. *age.*, s. 169-170. Emrullah Efendi, eğitimde "Tuğba Ağacı Nazariyesi" görüşünü savunmuştu. Eğitim konusuna ağacın dallarından başlanması gerektiğini savunmuştu. Bu yaklaşıma göre, eğitime yüksek öğrenimden başlanmalıydı. Memleketin yaşaması ve gelişmesi için, yüksek tahsil görmüş zevatın mesaisi ve ihtimamı önemliydi.
- 45 AKYÜZ, Y. *age.*, s. 292-293.
- 46 KOÇER, H. A. *age.*, s. 190-192.
- 47 AKYÜZ, Y. *age.*, s. 296
- 48 KOÇER, H. A. *age.*, s. 195-198; AKYÜZ, Y. *age.*, s. 301.

- 49 AKYÜZ, Y. *age.*, s. 301.; H. A. Koçer, *age.*, s. 200.
- 50 Alman ve Avusturyalı hocalar, Mondros Mütarekesi şartları gereğince yurt dışına çıkınca, darülfünun'un öğretim kadrosu zayıflamış, Darülmesaiir kapatılmak zorunda kalmıştır. Yabancı hocaların istihdamı da eleştirilmiştir. Bunların Darülfünun'da Alman nüfuzunu oluşturdukları ve çekip gitmeleri sebebiyle hazırlıksız yakalandığı gündeme getirilmiştir. KOÇER, H. A. *age.*, s. 201-202.
- 51 KOÇER, H.A. *age.*,s. 201; AKYÜZ, Y. *age.*, s. 301-302.
- 52 AKYÜZ, Y. *age.*, s. 302.; KOÇER, H. A. *age.*, s. 202-203.
- 53 AKYÜZ, Y. *age.*, s. 302.; KOÇER, H. A., *age.*, s. 203.
- 54 AKYÜZ, Y. *age.*, s. 303-304; KOÇER, H. A. *age.*, s. 204-205.
- 55 Talimatname için bk. KOÇER, H. A. *age.*, s. 206-207.